

НОВІ ЗАСОБИ ДОКАЗУВАННЯ В ГОСПОДАРЬКОМУ ПРОЦЕСІ В СВІТЛІ СУДОВОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Дрішлюк В. І.

Наукова стаття присвячена дослідженню доказів і правил доказування в процесі розгляду та вирішення судових справ у порядку господарського судочинства. З урахуванням останніх змін до господарського процесуального законодавства, на підставі аналізу норм чинного господарського процесуального законодавства України, теорії господарського процесуального та цивільного процесуального права сформульовано висновки щодо поняття окремих доказів, правил використання засобів доказування в господарському процесі. У статті проаналізовано поняття судового доказу в аспекті чинного законодавства та теорії господарського та цивільного процесуального права з урахуванням доробку радянського права та теорії доказування в радянському цивільному та арбітражному процесі. Також досліджено низку новел господарського процесуального законодавства в частині інституту доказування – показання свідків, специфіку їх використання в господарському процесі, яка пов'язана із формою та обмеженням закону в певних справах. Розглянуто електронні докази та проблеми їх використання як засобів доказування, невизначеності законодавчих положень щодо оригіналу та копії електронних доказів та інше. Розглянуто питання сутності висновку експерта в галузі права, який, як зазначено в статті, не належить до засобів доказування, а є допоміжним засобом для орієнтування у використанні норм права. У статті проаналізовано позиції науковців і практикуючих юристів щодо проблеми використання в господарському процесі нових засобів доказування. Зроблено акцент на необхідності вдосконалення чинного господарського процесуального законодавства в частині процедури використання нових засобів доказування в господарському процесі.

Ключові слова: докази, господарське процесуальне законодавство, господарське судочинство, доказування.

Научная статья посвящена исследованию доказательств и правил доказывания в процессе рассмотрения и разрешения судебных дел в порядке хозяйственного судопроизводства. С учетом последних изменений в хозяйственном процессуальном законодательстве, на основании анализа норм действующего хозяйственного процессуального законодательства Украины, теории хозяйственного процессуального и гражданского процессуального права сформулированы выводы относительно понятия отдельных доказательств, правил использования средств доказывания в хозяйственном процессе.

В статье проанализировано понятие судебного доказательства с точки зрения действующего законодательства и теории хозяйственного и гражданского процессуального права с учетом наработок советского права и теории доказывания в советском гражданском и арбитражном процессе. Также исследован ряд новел хозяйственного процессуального законодательства в части института доказывания – показания свидетелей, специфика их использования в хозяйственном процессе, которая связана с формой и ограничением законом по определенным делам. Рассмотрены электронные доказательства и проблемы их использования в качестве средств доказывания, неопределенности законодательных положений относительно оригинала и копии электронных доказательств и другое.

Рассмотрены вопросы сущности заключения эксперта в области права, которое, как указано в статье, не относится к средствам доказывания, а является вспомогательным средством для ориентирования в использовании норм права. В статье проанализированы точки зрения ученых и практикующих юристов на проблемы использования в хозяйственном процессе новых средств доказывания. Сделан акцент на необходимости совершенствования действующего хозяйственного процессуального законодательства в части процедуры использования новых средств доказывания в хозяйственном процессе.

Ключевые слова: доказательства, хозяйственное процессуальное законодательство, хозяйственное судопроизводство, доказывание.

The scientific article is devoted to the study of evidence and rules of the process of evidence in the process of reviewing and resolving court cases in the context of economic legal proceedings. Taking into account the latest changes to the economic procedural legislation, based on the analysis of the norms of the current economic procedural legislation of Ukraine, the theory of economic procedural and civil procedural law, formulated conclusions regarding the concept of individual evidence, the rules of use of evidence in the economic process.

The article analyzes the concept of judicial evidence in terms of current legislation and the theory of economic and civil procedural law, taking into account the revision of Soviet law and the theory of proof in the Soviet civil and arbitration proceedings. Also, a number of novelties of the economic procedural legislation in the part of the institute of evidence – evidence of witnesses, specifics of their use in the economic process, which is connected with the form and limitation of the law in certain cases, has been researched. Electronic evidence and problems of their use as means of proving, uncertainty of the legal provisions concerning the original and copies of electronic evidence, etc. are considered. The article deals with the essence of the expert's conclusion in the field of law, which, as stated in the article, does not relate to the means of proof, but is an auxiliary tool for orientation in the use of law. The article analyzes the concept of judicial evidence from the point of view of the current legislation and the theory of economic and civil procedural law.

The emphasis is placed on the need to improve the current economic procedural legislation in the part concerning the use of new means of proof in the economic process.

Key words: evidence, economic procedural law, economic legal process, provement.

Постановка проблеми та її актуальність. Зміни до господарського процесуального законодавства, що були здійснені в останні роки, запуск роботи Верховного Суду стали визначними подіями в правовій історії України. На шляху до створення нових механізмів справедливого розгляду та вирішення господарських спорів було запроваджено систему процесуальних гарантій дотримання прав учасників процесу, принципів здійснення господарського судочинства та інше. Одним із

найважливіших блоків процесуального законодавства, що забезпечує рівні можливості учасників судового процесу є система доказів і доказування, яка також знала певних змін.

Відповідно до ст. 124 Конституції України делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних. Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду [1].

Стаття 4 Господарського процесуального кодексу України встановлює, Право на звернення до господарського суду в установленому ГПК України порядку гарантується. Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи у господарському суді, до юрисдикції якого вона віднесена законом. Юридичні особи та фізичні особи – підприємці, фізичні особи, які не є підприємцями, державні органи, органи місцевого самоврядування мають право на звернення до господарського суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів у справах, віднесених законом до юрисдикції господарського суду, а також для життя передбачених законом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням. До господарського суду у справах, віднесених законом до його юрисдикції, мають право звертатися також особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Відмова від права на звернення до господарського суду є недійсною [2].

Система доказів у господарському процесі була доповнена новими засобами доказування – електронними доказами та показаннями свідків, що дало змогу ліквідувати хибність господарсько-процесуальної процедури в цьому сегменті та привело її у відповідність до сучасних вимог правової дійсності. Одночасно треба констатувати, що нові правила здійснення господарського судочинства, зокрема, в частині доказів та доказування, зумовлюють чимало дискусій серед науковців та юристів-правників щодо практичних аспектів надання доказів, відповідності електронних доказів властивостям доказів тощо.

Метою статті є розгляд окремих нових засобів доказування в господарському процесі в світлі змін до господарського процесуального законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виклад основного матеріалу. Окремі питання доказів у господарському процесі були предметом розгляду таких учених, як Н. Абрамов, Л. Ніколенко, Т. Степанова, С. Подцерковний, О. Харитонова, В. Щербина. Становлять інтерес також здобутки вчених-процесуалістів у галузі цивільного процесуального права, таких як С. Василюв, Ю. Червоний, М. Штефан, С. Фурса та інші.

На рівні дисертацій питання доказів, їх класифікації, властивостей та доказування в господарському процесі були предметом вивчення Т. Степанової, В. Бабенко. В аспекті цивільного процесу та порівняльного права – К. Дрогозюк, А. Каламайка, Т. Рудої, Т. Цюри та інших.

Теорія доказів і доказування є досить розвинутою у вітчизняній процесуальній науці. Треба, однак, констатувати, що в кримінальному процесуальному та цивільному процесуальному праві питанням доказів і доказування приділялося більше уваги, у зв'язку з чим кількість наукових робіт набагато перевищує відповідні розробки в господарському процесуальному праві. Водночас більшість положень вироблених у теорії судового доказування цілком справедливі для всіх процесуальних галузей права.

Чинне господарське процесуальне законодавство визначає докази у ст. 73 ГПК України. Доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами: 1) письмовими, речовими і електронними доказами; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків.

В юридичній літературі висловлювались різні думки з приводу суті доказів. Деякі процесуалісти розуміють під судовими доказами фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку суд встановлює обставини, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін [3, с. 139]. Інші вчені вважають, що доказами є, по-перше, фактичні дані і, по-друге, засоби доказування [4, с. 102].

На думку М. Треушнікова, судові докази у господарському процесі – це відомості про факти, здатні підтвердити наявність або відсутність обставин, що мають значення для правильного вирішення справи, відображені в передбачених законом засобах доказування [5, с. 93].

На думку Л. Ніколенко, розуміння правової природи судового доказу зводиться до сукупності трьох взаємопов'язаних елементів: змістовного, матеріального і процесуального. Перший елемент розкривається в виді інформації, що має значення для вирішення справи, матеріальний – реалізується в носії інформації, процесуальний у вимогах процесуального закону, процесуальної формі [6, с. 132].

У літературі також висловлена думка, що судові докази – єдине поняття, яке становить взаємозв'язок фактичних даних, на підставі яких суд у передбаченому законом порядку встановлює обставини, що мають значення для обґрунтованості вимог і заперечень сторін, та засобів доказування, що містять ці фактичні дані [7, с. 220].

Т. Степанова пропонувала відмовитися від подвійної дефініції доказів, з одного боку, як фактичних даних, з іншого – як засобів доказування, визначивши що докази – це відомості про предмет доказування за допомогою визначених в законі засобів доказування в передбаченому законом порядку [8, с. 171].

Загалом, варто зазначити, що нова редакція ГПК України не відійшла від принципових позицій попередньої редакції і доказами визнаються будь-які дані, які встановлюють наявність або відсутність обставин, які обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи.

Якщо розуміння та застосування письмових, речових доказів, висновку експерта не викликає труднощів, то введення електронних доказів, висновку експер-

та в галузі права та показань свідків як нових засобів доказування потребує уваги. Не секрет, що показання свідків як засіб доказування досить давно визначений як такий, що підлягає застосуванню в господарському процесі. Певним чином можна сказати, що введення показань свідків в господарський процес дозволило усунути недосконалість господарської процесуальної процедури в порівнянні із, наприклад, цивільною процесуальною. Треба зазначити, що М. Абрамов, до прийняття нової редакції ГПК України, зазначав, що фактично в ГПК України було закріплення участі посадових осіб та інших працівників підприємств, установ, організацій, державних та інших органів (ст. 30 ГПК) замість свідків як учасників процесу. Значення показань свідків в господарському процесі залишається особливим. Унаслідок традицій, специфіки господарського процесу певні обставини не можуть підтверджуватися такими показаннями. Частина 3 ст. 87 ГПК України встановлює, що на підставі показань свідків не можуть встановлюватися обставини (факти), які відповідно до законодавства або звичаїв ділового обороту відображаються (обліковуються) у відповідних документах. Законом можуть бути визначені інші обставини, які не можуть встановлюватися на підставі показань свідків.

Крім того, показання свідка в господарському процесі оформлюються у вигляді письмової заяви, а також є певні особливості у разі надання відповідей на питання, що містяться у першій заяві по суті справи (які оформлюються як показання свідка) та у допиті сторін, третіх осіб, представників як свідків.

У процесуальній літературі висловлювалася думка щодо значення доказів у процесі залежно від їх згадування в тексті норми про докази. Незважаючи на те, що показання свідка розміщені останніми в ст. 73 ГПК України, видається, що показання свідків є повноцінним доказом із специфікою використання в господарському процесі через завдання господарського судочинства.

Електронні докази стали цікавою та одночасно складною для використання новелою ГПК України.

Відповідно до ст. 96 ГПК України електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, яка містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (зокрема, текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних й інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (зокрема, в мережі Інтернет).

На думку А. Каламайка, електронні докази – це носії письмової та аудіовізуальної інформації в електронній формі, які потребують використання технічних і програмних засобів для одержання відомостей. Електронними доказами є також електронні документи, повідомлення, звуко- та відеозаписи, а також будь-яка інша інформація, створена та збережена в електронній формі [9, с. 15].

Для електронних доказів можна виділити такі ознаки:

- існування в нематеріальному вигляді;
- необхідність використання певних технічних засобів для відтворення;

- можливість перенесення чи копіювання на різні пристрої без втрати характеристик;

- оригінал електронного доказу може існувати в багатьох місцях одночасно [10].

Прогресивність цієї новели ГПК України одночасно висвітлює певні труднощі в її використанні. Однією з таких проблем є невизначеність процедури засвідчення копій електронних доказів, розмежування поняття оригіналу та копії електронного доказу тощо.

Одночасно в літературі висловлювалася думка, що, на відміну від звичайного документа, електронний документ може бути «прочитаний», тобто перетворений у форму доступну для сприйняття людиною, лише за допомогою технічних засобів або спеціальних програм [11, с. 61]. Таку природу електронних доказів потрібно враховувати суду під час їх дослідження та оцінки. Тобто відтворена на папері копія такого доказу не буде визнаватися оригіналом електронного доказу, а лише його паперовою копією [12].

Окремі юристи також висловлювали думку щодо необхідності внесення відповідних змін до Закону України «Про нотаріат» та до Порядку здійснення нотаріальних дій нотаріусами, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5, а саме наділити нотаріусів повноваженнями щодо засвідчення електронних копій і посвідчення паперових копій електронних доказів [13].

На думку А. Лаєвської, у структурі електронного доказу слід розрізняти два складники: технічний носій інформації та закріплений на ньому запис (дані). І, відповідно, електронні докази – це відомості про факти, що мають значення для правильного вирішення справи, що містяться в зафіксованих на технічних носіях інформації записях та перетворюються в доступну для сприйняття людиною форму за допомогою програмних та (або) апаратних засобів [14].

Іншою проблемою є високий ризик підробки електронних доказів, що ставить під сумнів їх достовірність. О. Боннер вважає, що суттєвим недоліком електронного документообігу, як і інформації в електронній формі в цілому, є легкість внесення до нього змін і, як наслідок, відсутність упевненості у достовірності отриманого електронного документа [15, с. 511]. А. Каламайко зауважує, що неможливо не врахувати наведені недоліки електронної форми при оцінці достовірності інформації. Однак недоречно розглядати інформацію в електронній формі як недопустиму з мотивів її можливої фальсифікації. Підпис і печатка, якими посвідчуються традиційні документи, у сучасних реаліях також не можуть бути гарантією незмінності документів [9, с. 130]. Як вихід із ситуації автори статті пропонують доповнити процесуальний закон такою підставою для перегляду справи за нововиявленими обставинами, як фальшивість електронних доказів, та особливим порядком забезпечення доказів [12].

Висновок експерта з питань права також є новелою ГПК України. Відповідно до ст. 108 ГПК України учасники справи мають право подати до суду висновок експерта у галузі права щодо: 1) застосування аналогії закону, аналогії права; 2) змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування, доктриною у відповідній іноземній державі. Висновок експерта у галузі права не може містити оцінки доказів, вказівок про достовірність

чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи.

Відповідно до ст. 109 ГПК України висновок експерта у галузі права не є доказом, має допоміжний (консультативний) характер і не є обов'язковим для суду. Суд може посылатися в рішенні на висновок експерта у галузі права як на джерело відомостей, які в ньому містяться, та має зробити самостійні висновки щодо відповідних питань.

Як слушно зауважує О. Бортман, на відміну від висновку експерта, який покликаний встановити та дослідити обставини, які входять до предмета доказування, тобто стосується підтвердження обставин, висновок експерта у галузі права покликаний лише дати відповідь щодо застосування аналогії закону, аналогії права чи змісту норм іноземного права, та не має своїм призначенням встановлення чи дослідження обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін. Висновок експерта у галузі права не підтверджує та не спростовує обставин, а стосується лише питань права (застосування аналогії закону, аналогії права або норм іноземного права). З огляду на це висновок експерта в галузі права не є доказом у справі та має допоміжний, консультативний характер (ч. 1 ст. 109 нового ГПК). Отже, попри те, що норми стосовно висновку експерта в галузі права закріплено в главі, яка має назву «Докази та доказування», висновок експерта у галузі права є відмінним від висновку експерта поняттям, не є його різновидом і не є доказом у справі [16].

М. Гетманцев правильно зазначає, що, порівнюючи участь у відповідному судовому процесі «експерта» і «експерта у галузі права», адже, попри, здавалося б, очевидну спорідненість виконуваних у судовому провадженні функцій, насправді вони, досліджуючи зовсім різні об'єкти під інакшим кутом зору, вочевидь, виконують зовсім різні ролі у процесі відправлення правосуддя. Наприклад, головним завданням експерта, згідно зі ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», є дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду. Натомість головною особливістю експерта у галузі права, з огляду на ст. 114 ЦПК України, ст. 8 ГПК України, ст. 112 КАС України, є надання, так би мовити, консультативно-технічної допомоги судді (суддям), що виражається у поданні до суду змісту норм іноземного права з їх офіційним або загальноприйнятним тлумаченням, практикою застосування та доктриною у відповідній іноземній державі, а також рекомендаційного висновку щодо можливості застосування аналогії закону чи аналогії права у певній судовій справі [17, с. 335].

У зв'язку з цим уважаємо, що під час прийняття судом рішення про допуск експерта з питань права до участі в справі та долучення його висновку до матеріалів справи варто брати до уваги такі критерії, як досвід наукової роботи в галузі права; наявність наукових публікацій у фахових виданнях України й іноземних держав, включених до міжнародних наукометричних баз даних, та опублікованих після присудження наукового ступеня; наявність документа, що підтверджує присвоєння вченого звання; ступінь активності участі в конференціях, симпозиумах, круглих столах, яка підтверджу-

ється опублікуванням тез його виступу; стажування й навчання за кордоном, які підтверджуються відповідними документами та які легалізовані в порядку, встановленому чинними міжнародними договорами України, тощо [18, с. 33].

Варто погодитися з думкою А. Штефан, що висновок експерта в галузі права не містить дослідження, яке стосується обставин справи, і є джерелом не доказової інформації, а відомостей, які можуть бути необхідними для кваліфікації судом правовідносин сторін і вибору правової норми, яка підлягає застосуванню, проте не пов'язані із встановленням обставин справи. Висновок експерта у галузі права не має здатності підтвердити чи спростувати яку-небудь обставину, яка входить до предмета доказування у справі. Саме тому цілком правильним є законодавчий підхід про неналежність висновку експерта в галузі права до доказів, про допоміжний (консультативний) характер такого висновку і відсутність його обов'язкового значення для суду [19, с. 23].

Відповідно, можна дійти висновку, що новела ГПК України в частині висновку експерта в галузі права стосується доказів та процесу доказування опосередковано.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити такі висновки. Новий Господарський процесуальний кодекс України містить цілу низку новел, частиною яких є правила доказування та використання доказів у господарському процесі. Серед таких новел є показання свідків та електронні докази, яких господарське процесуальне законодавство раніше не знало. Показання свідків – це засіб доказування, застосування якого на практиці не може слугувати заміною передбачених законом або звичаєм ділового обороту засобів доказування. І хоча, крім такого обмеження, процесуальний закон встановлює вимоги щодо форми показань свідків та інші правила, такі показання треба визнати повноцінним засобом доказування. Електронні докази є іншим засобом доказування, застосування якого на практиці виявляє низку проблем. Проведений аналіз дає змогу констатувати необхідність внесення змін до господарського процесуального законодавства в частині розмежування понять «оригінал» і «копія електронного доказу», а також у частині посвідчення копій електронних доказів. Висновок експерта в галузі права за своєю правовою природою не є засобом доказування, його використання має обмеження в частині питань, що можуть бути ним вирішені. Такий висновок не доводить певні обставини справи, а спрямований на визначення питань застосування норм права, не маючи при цьому ознак обов'язковості для суду. У зв'язку з цим постає питання про доцільність розміщення відповідних норм у главі про докази і доказування в господарському процесі. Інші проблеми реалізації права на касаційне оскарження, визначення змісту понять, що використовуються в процесуальному законодавстві, становлять окремі напрями подальших наукових розвідок.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96- ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. // *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.

3. Курылев С.В. Основы теории доказывания в советском правосудии. Минск, 1956. 260 с.
4. Фаткулин Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания. Казань, 1986. – 206 с.
5. Арбитражный процесс: учебник для вузов / Под ред. проф. М.К. Треушникова. М.: Изд-во «Спарк»; Юридическое бюро «Городец», 1997. 544 с.
6. Ніколенко Л. Доказування в господарському судочинстві: навч. посібник. Одеса, 2007. 415 с.
7. Гражданский процесс / Под ред. В.В. Комарова. Харьков, 2001. 704 с.
8. Степанова Т. Доказування та докази в господарському процесі: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04. Одеса, 2002. 202 с.
9. Каламайко А. Місце електронних засобів доказування та окремі питання їх використання у цивільному процесі. *Право та інновації*. 2015. № 2. С. 115-116.
10. Електронні докази: регулювання, яке буде складно застосувати на практиці. *Закон і бізнес*. URL: https://zib.com.ua/ua/131203-elektronni_dokazi_regulyvannya_yake_bude_skladno_zastosuvat.html.
11. Дрогозюк К. Сучасні джерела доказування в цивільному процесі України та Франції. *Право і суспільство*. 2016. №1. С. 52-63.
12. Чорний С., Антонюк О. Електронні докази в цивільному процесі: проблеми застосування на практиці. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/5468/5495>.
13. Брежнева Ю. Електронні докази у господарському процесі: що на практиці? URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/gospodarske-pravo/elektronni-dokazi-u-gospodarskomu-procesi-shcho-na-praktici.html>.
14. Лаевская А. Электронные доказательства в гражданском и хозяйственном процессе республики Беларусь: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.15. Минск, 2017. 28 с.
15. Боннер А. Традиционные и нетрадиционные средства доказывания в гражданском и арбитражном процессе: монография. М.: «Проспект», 2013. 616 с.
16. Бортман О. Експерт у галузі права: суддя на філансі? *Юрист і Закон*. № 47 від 14 грудня 2017 р. URL: http://vkr.ua/content/news/files/yz_bortman_judge_ukr_1513869233_ua.pdf.
17. Гетманцев М. Правова природа висновку експерта в галузі права. *Підприємництво, господарство і право*. № 6. 2018. С. 333-337.
18. Кармаза О., Кушерець Д. Експерт із питань права в судовому процесі: новели законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*. № 10. 2017. С. 32-36.
19. Штефан А. Висновок експерта в цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2018. № 2. С. 16-28.

Дрішлюк В. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри господарсько-правових дисциплін
факультету № 4
Одеського державного університету
внутрішніх справ